

**До 200-ліття
з дня народження
Миколи Гоголя**

УДК 016:8

Тарас Чухліб (м. Київ)

КОЗАЦЬКИЙ ПРАЩУР МИКОЛИ ГОГОЛЯ: ГЕТЬМАН ВІД ІМЕНІ КОРОЛЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЄВСТАФІЙ ГОГОЛЬ

У статті змальовано портрет козацького пращура славетного письменника М. Гоголя полковника й наказного гетьмана Євстафія Гоголя.

Ключові слова: Євстафій Гоголь, козацтво, Національно-визвольна війна українського народу XVII століття.

В статтє изобразен портрет казацкого предка писателя Н. Гоголя, полковника и наказного гетмана Евстафия Гоголя.

Ключевые слова: Евстафий Гоголь, казачество, Национально-освободительная война украинского народа XVII столетия.

Не лише видатний український/малоросійський культурний діяч першої половини XIX ст., “батько” російської прози Микола Васильович Гоголь репрезентував в історії старовинний шляхетсько-козацький рід, що з давніх часів проживав в Україні¹. До нього слід віднести й Євстафія (Остапа) Гоголя, який входив до козацької старшини Війська Запорозького за гетьманування Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка, а також сам перебував на посаді наказного гетьмана Правобережної України з квітня 1675 до грудня 1678 рр.

Відразу ж після відмови від гетьманської булави М. Ханенка у березні 1674 р. польський уряд розпочав наполегливі пошуки нової кандидатури на гетьманство. І вже через рік, у квітні 1675 р., на посаді “наказного гетьмана Його Королівської Милості Військ Запорозьких” бачимо полковника з оточення Б. Хмельницького Євстафія Гоголя. Його довголітня державна, політична та військова діяльність (тут треба відзначити величезну працю щодо дослідження біографії пращура великого письменника львівського історика М. Крикуна)² розпочалася з вибухом Української революції середини XVII ст. і була насичена подіями різного характеру³. Прослідкуємо генезу ставлення Гоголя до тих чи інших зверхників Українського гетьманату в той час, коли він був на полковому уряді та розглянемо його відносини з іноземними монархами вже як гетьмана Правобережної України.

Народився Євстафій десь на початку переломного для історичної долі багатьох європейських народів XVII ст. Можливо, що його міс-

цем народження було невеличке подільське село під назвою Гоголі, яке перед тим заснував православний шляхтич з Волині Микита Гоголь⁴. На жаль, його молоді роки залишилися поза увагою середньовічних літописців. Відомо лише, що напередодні 1648 р. він був ротмістром “панцерних” козаків у польському війську під керівництвом С. Калиновського, яке дислокувалося в Умані⁵. Однак із початком бойових дій між козацькою та польською арміями ротмістр Є. Гоголь разом з підлеглим відділом важкої кавалерії перейшов на бік повстанців. Це було типовим явищем для початкового етапу війни. “Руські (українські. — Т. Ч.) козаки, — доносили поляки канцлерові Є. Осолінському про хід Корсунської битви, — які були в таборі, по першій пориві табору, зараз же звернулися проти наших... Князь Вишневецький має 8 000 війська, але їм не довіряє, бо [є] русь”⁶.

Євстафій Гоголь належав до “найбільш енергійної під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої частини тодішньої руської шляхти”⁷. Зважаючи на це, він займав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, в якому налічувалося близько двох тисяч козаків, стояв полковник Остап. Існує думка про те, що цим полковником був саме Є. Гоголь⁸. Окремі дослідники також вважають Остапа, який керував кальницькими козаками в поході на фортецю Нестервар, та Є. Гоголя однією особою⁹. Хоча, на нашу думку, Гоголь на той час не міг очолювати Кальницький полк.

Можемо стверджувати, що полковник Гоголь робив усе можливе для створення націо-

нальних адміністративно-військових інституцій на українських землях Правобережжя. У березні 1649 р. йому довелося виявити неабиякі організаторські здібності для формування загонів з подільських селян і міщан у Подністров'ї¹⁰, оскільки утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань Б. Хмельницького. Зборівський договір, укладений 8 серпня 1649 р. між Чигирином і Варшавою передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які відходили під контроль адміністрації Речі Посполитої. Подільське воєводство, за винятком південно-східної частини, відходило до Польщі, проте подільські полки ще протягом усієї осені утримували за собою територію по лінії Сатанів — Бар. Лише на початку 1650 р. вони, керуючись безпосереднім наказом гетьмана, відійшли за визначений кордон.

Гоголь, незважаючи на п'ятий пункт Зборівського договору, де зазначалося, що король пробачав шляхті участь у війні на боці повстанців і обіцяв усілякі “достоїнства й уряди”¹¹, продовжував вірно служити своєму народові й очолив один з багатьох військових загонів, які боролися за подільські землі. Перемога ж гетьмана Б. Хмельницького над поляками під Батогом 22 — 23 травня 1652 р. викликала масове повстання українців на Поділлі. Згідно з дослідженнями істориків В. Смолія та В. Степанкова Гоголь отримав наказ звільнити цей регіон від польської шляхти¹², який він успішно виконав. У серпні тут знову почали створюватися українські владні структури.

Десь на початку 1654 р. Євстафій став керувати Подільським (Могилівським, Подністрянським) полком. Очевидно, що на цю посаду його призначив сам Б. Хмельницький¹³. Висловлюється також припущення, що після страти уманського полковника Й. Глуха Гоголь став його наступником на цій посаді¹⁴. Близько двохсот представників старшини і козаків Війська Запорозького брали участь у козацькій раді в Переяславі, яка ухвалила рішення укласти договір з московським царем¹⁵. Імовірно, що на ній був присутній і Є. Гоголь. Однак, незважаючи на переяславсько-московські домовленості війна за Правобережну Україну тривала. “Восени (1654 р. — Т. Ч.) гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький на-

казного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким”. Це були, головним чином, правобережні полки. Допомога татар забезпечила полякам перемогу. Однак “полковник Зеленський брацлавський, Богун вінницький, Гоголь подністровський і інші з козаками відійшли до Умані”¹⁶.

29 червня 1657 р. Є. Гоголь (у чині подільського полковника) в листі до Б. Хмельницького скаржився на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Він також повідомляв про перемогу над татарським загonom та відправлення одного з полонених до гетьманської резиденції. “Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки (військової допомоги. — Т. Ч.), тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм?”¹⁷ — запитував полковник гетьмана. Вже після смерті Хмельницького, у жовтні 1657 р. Є. Гоголь, разом з іншою старшиною підписав Корсунський договір України зі Швецією, в якому визнавалася протекція короля Карла X Густава.

Очевидно, що він визнав Гадяцьку угоду з Польщею, але особисто її не підписував. Підтримуючи гетьманування І. Виговського, полк Гоголя восени 1658 р. брав участь у битвах з російським воєводою В. Шереметьєвим під Києвом. Однак через деякий час воєвода вже повідомляв цареві про те, що “гетьман Виговський приїхав у Київ з полковниками — подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким... великому государю присягти”¹⁸. Урочистий акт присяги, в якому йшла мова про те, щоб бути під царською “високою рукою в вічнім підданстві”, був складений козацькою старшиною на чолі з Гоголем 9 листопада у Софіївському соборі¹⁹.

Але невдовзі подільський полковник у складі війська І. Виговського знову воює з Москвою. 1 липня 1659 р. Є. Гоголь та інші старшини Українського гетьманату П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цицюра, Г. Гапонович, М. Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко — звертаються до самопроголошеного “гетьмана” І. Безпалого з критикою його промосковських поглядів²⁰. Це звернення було укладено у таборі під Конотопом, а отже Гоголь брав участь у Конотопській битві, де українці разом з татарами перемогли багатотисячну московську армію.

Коли на Генеральній раді 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький присягав на вірність цареві, Є. Гоголь не приїхав у Переяс-

лав. Разом з іншими правобережними полковниками він був “залишений на кордоні проти ляхів і татар”, а підпис за нього під текстом присяги був поставлений сином Б. Хмельницького²¹. Та через деякий час полковник все ж таки визнає “Переяславські статті — 2”, а отже, і російську протекцію. Як свідчать документи, на цей час Подільський полк складався з шести сотень з центрами в Могилеві (полкова сотня), Ярузі, Ярошеві, Курилівцях, Березівці, Вільхівцях й нараховував 1 223 козаки²².

На початку січня 1660 р. Подільський полк спільно з Уманським, Паволоцьким, Кальницьким, Брацлавським та одним лівобережним полками взяв участь в облозі і взятті Бару. А в лютому об’єднане польсько-татарське 18-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким оточило подільське місто Могилів, яке перебувало під владою Гоголя. Досвідчений Гоголь успішно керував діями моголівської залоги (всього у місті перебувало близько 8 000 козаків), а також “на вилазках польських людей і татар побив багато”²³. Могилів залишився українським, але польський наступ на Правобережну Україну продовжувався.

У травні того ж року відбулася козацька рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником: на зиму відступати з усім військом на Запорожжя, а весною виходити з новими силами на волость і “воювати поляків”²⁴. У червні 1660 р. Гоголь приймав у Могилеві скинутого з волоського господарства Костянтина Щербана, про що повідомляв російського воєводу Г. Козловського²⁵. Восени того ж року подільський полковник знову відмовляється від протекції царя й визнає зверхність польського короля. Гоголь не лише підписав Слободищенський трактат з Річчю Посполитою, але й входив до складу козацької делегації, що проводила переговори з представниками польського короля²⁶.

Наступного, 1661 р., згідно з рекомендаціями Гадяцької комісії щодо виконання одностороннього договору, на вальному сеймі полковникові Є. Гоголю та ще тридцять одному представнику козацької верхівки були надані права шляхти²⁷. Однак нобілітований шляхтич не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить такий факт: коли польський урядовець С. Веневський наказав подільському полковнику спорядити частину

козаків проти турків, той виступив з гнівною промовою на козацькій раді, зазначивши, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до розряду “тяглих”²⁸. Протягом 1661 — 1662 рр. Гоголь неодноразово скаржився гетьману Ю. Хмельницькому на польські війська, “які черкаські міста розоряють”²⁹.

У січні 1663 р. полковник Гоголь був серед тих, хто обрав на Чигиринській раді гетьманом П. Тетерю. Але невдовзі новообраний гетьман неодноразово скаржився на свого підлеглого в листах до короля: “Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робив, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити”³⁰. Є. Гоголь заслужив таку оцінку тим, що підтримав прихід військ царського ставленика І. Брюховецького на Правобережжя, а також мав зв’язок з провідниками антигетьманського повстання. Після наступу польських військ влітку 1664 р. він назвав себе підданим московського царя та разом зі своїм полком перейшов з Могилева до Брацлава й там укріпився. Але С. Потоцький захопив у Львові двох синів подільського (на той час він ще очолював і Брацлавський полк) полковника, і Гоголь у вересні знову був змушений визнати протекцію польського монарха³¹. П. Тетеря одразу ж вирішив перевірити відданість Гоголя, який вже кілька разів протягом незначного проміжку часу змінював політичні погляди. У листі до канцлера М. Пражмовського правобережний гетьман зазначив, що, перейшовши на його бік, полковник “отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога для того, щоб справою показати свою відданість”³².

З приходом у 1665 р. до влади П. Дорошенка, Є. Гоголь, який знав його ще з часів Хмельниччини, відразу ж перейшов під булаву нового гетьмана. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги козаків на варшавський сейм. Інструкцію, крім гетьмана та генеральної старшини, підписали чигиринський, черкаський, корсунський, білоцерківський, паволоцький, уманський, тарговицький, кальницький, брацлавський, а також подільський (ним був Є. Гоголь) полковники³³. У 1667 р. Гоголь на чолі свого полку всіляко підтримував політику гетьмана Дорошенка щодо протидії рішенням Андрусівського перемир’я між Москвою та Варшавою.

1668 рік був одним з визначальних для гетьманування П. Дорошенка та урядування його полкової старшини. Саме цього року Ук-

раїнський гетьманат завдяки великим зусиллям був нарешті об'єднаний в єдиний державний організм. Є. Гоголь у цей час неодноразово виконував доручення гетьмана. Зокрема взимку він займає Канів, а потім приєднується до основних сил Дорошенка, які вели боротьбу з військами І. Брюховецького на Лівобережжі³⁴.

У березні 1669 р. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воював в околицях Очакова, де в полон було захоплено значну кількість татар. Саме тому Гоголь був відсутній на раді біля р. Росави неподалік від Корсуня (представників козацтва від правобережних полків було 500 осіб, лівобережних — 20, Запорозької Січі — 11), на якій більшість її учасників схвалили намір П. Дорошенка визнати зверхність турецького султана³⁵. Але той факт, що подільський полковник продовжував виконувати накази П. Дорошенка, свідчить про його згоду на протекторат Османської імперії.

У серпні коронний гетьман Ян Собеський повідомляв до Варшави про те, що “з Порти до Дорошенка з хоругвою й іншими ознаками влади прямує паша, якого супроводжує Дорошенків брат (Григорій — Т. Ч.) зі своїми брацлавськими і Гоголевими людьми”³⁶. Очевидно, що під “Гоголевими людьми” розумілися козаки Подільського полку. Окрім того, згідно з листом Собеського, паша взяв у заручники синів Є. Гоголя і відправив їх до молдавської столиці Ясси.

Восени гетьман Дорошенко, який намагався об'єднати під своєю владою всі українські землі, вислав з Чигирини загопи козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким та полковником Є. Гоголем. Вони мали “визволити” лівобережні міста з-під влади гетьмана “його царської милості” Д. Многогрішного. Після того, як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також три тисячі білгородських татар. 12 жовтня 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків (близько 20 000 чол.) розбив козаків Дорошенка, “а Гоголь з іншими утік за Дніпро”³⁷.

У березні 1671 р. польський уряд не вимагав вимог українського посла Петраковського, тому після його повернення до резиденції

П. Дорошенка останній домовився з Білгородською та Очаківською ордами про спільний похід³⁸. Разом із козацькими підрозділами під керівництвом наказного гетьмана Гоголя вони мали відвоювати в поляків південно-західні території України. Наслідком українсько-татарського походу було звільнення Бара й Меджибожа. З помсти за вбивство перед тим своїх послів козаки також спалили всі села, які належали шляхтичу Ковецькому. Однак вже у вересні коронний гетьман Я. Собеський зі значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева — резиденції Є. Гоголя — поляки ввійшли в місто. Під час оборони фортеці загинув син полковника³⁹ (відповідно до інших даних був поранений його пасинок Баляцко)⁴⁰, а сам він з незначною кількістю козаків зумів відійти на другий берег Дністра — у Молдавію, де з дозволу господаря Дуки й отаборився. Через кілька днів полковники Є. Гоголь, К. Мігалецький та М. Кияшко відправили листа до Собеського, в якому давали згоду підкоритися гетьману М. Ханенку, що визнавав зверхність польського короля. Від коронного гетьмана їм було видано “асекурацію”, але полковник з товаришами не скористувався нею, оскільки разом з молдавським господарем пішов до Волоцького князівства⁴¹. Через деякий час Гоголь знову повернувся до України, де був ув'язнений М. Ханенком⁴², але невдовзі знову бачимо його в таборі П. Дорошенка.

За Бучацьким договором 1672 р. між Польщею й Османською імперією територія Поділля відходила до Порти. Представники гетьмана Дорошенка (можливо, серед них був і Є. Гоголь) також прибули до Бучача й хотіли взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм. Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. У жовтні 1673 р. під Хотиним її війська на чолі з Я. Собеським перемогли багатотисячну армію Гусейн-паші. Останній чекав на допомогу кількох тисяч козаків, яких мав привести Є. Гоголь⁴³. Однак достеменно невідомо, чи полковник брав участь у самій битві.

Водночас Бучацький договір “розв'язав руки” московському царю та лівобережному гетьману І. Самойловичу, війська яких на початку 1674 р. розпочали наступ на Правобережну Україну. Полковник Гоголь був серед тих дорошенківців, яким доручалося захищати Корсунь. Однак, відчуваючи наближення

військ Самойловича та Ромодановського та зважаючи на їхню перемогу над основними силами Дорошенка, Є. Гоголь з іншою старшиною переходить до лівобережних козаків і на початку березня у Лисянці складає присягу цареві⁴⁴. 17 березня на Генеральній раді в Переяславі він у присутності семи правобережних полковників повторює присягу вірності сюзеренові й відправляє листа до царя з повідомленням про свою покору й проханням оборонити Правобережну Україну від польського наступу⁴⁵. У квітні полковник Гоголь отримав грамоту від Олексія Михайловича “з милостивим словом”⁴⁶.

Після цього Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини — Подільський та, власне, Могилівський під владою лівобережного гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького — М. Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який “найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, отчизни нашої, по Мурахву-ріку”⁴⁷. Таким чином, свою вірність монархові (у даному випадку московському) Гоголь вже вкотре засвідчував тільки на папері. У травні 1674 р. він знову приймає зверхність Дорошенка, а отже — і турецького султана⁴⁸. Наприкінці червня Гоголь був вигнаний з Могилева представником лівобережного гетьмана М. Зеленським. Щоб поновити свою владу на території Подільського полку, Є. Гоголь звертається по допомогу до бейлербея Кам’янецького еялету Халіла-паші, а також до сина кримського хана Селамет-Гірея⁴⁹. Для того щоб залучити на свій бік більше військової сили, подільський полковник склав присягу алевському паші Капланові Мустафі у вірності султанові Мегмеду IV. Можливо, що влітку Гоголь за наказом Дорошенка очолює українське посольство до Стамбула⁵⁰. Очевидно, це сприяло тому, що татари все ж таки допомогли полковникові влітку того ж року утвердитися в Могилеві. У серпні подільські козаки на чолі з своїм полковником допомагали туркам здобути Ладизжин⁵¹.

Восени 1674 р. Ян Собеський, вже як польський король, вирушив на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Учасник походу польський шляхтич Я. Тушинський залишив цікаві свідчення про Є. Гоголя, який “перед козацькою війною бавився розбоями, потім завжди був при козаках у бунтах,

потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів...”⁵². Коли ж значно численніші війська Речі Посполитої підійшли під мури цього міста, український полковник полонив і видав польському полковнику М. Жевуському двох татарських мурз, які від імені султана збирали стації з міського населення. “Відразу по цьому пішов Гоголь до короля присягу чинити”⁵³, — засвідчував щоденниковий запис. 28 жовтня 1674 р. Ян III Собеський повідомляв канцлерові Великого князівства Литовського про підданство йому подільського й брацлавського полковника Є. Гоголя⁵⁴.

Перехід зазначених полків на бік короля мав велике значення для зміцнення влади Речі Посполитої на Правобережній Україні. Це переконливо засвідчує універсал Яна III Собеського від 22 листопада 1674 р., який дарував жителям цих полків великі вольності й привілеї. Зокрема, зазначалося, що полковнику Гоголю “під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Ожаринці, Ярохов, Яругу, Білу, Михайлівку, Бушу, Рашків, Ямпіль, Черніївці, Кам’янку, Криницю, Цекинівку, Кузьмин, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами і присілками, які до них належать...”⁵⁵. Крім того, козаки, що мешкали в цих містах, звільнялися від “усілякої зверхності панів дідичних... усіляких уставів, данин, чиншу, робіт...”. Король заради того, щоб козаки й сам полковник були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаням промислами. Другий королівський універсал надавав містечко і млин у Подільському воєводстві пасинкові Є. Гоголя Балацкові, якого теж було звільнено від усіх податків і стацій⁵⁶. 6 грудня згідно ще одного привілея Яна III Собеського, Гоголь отримав у володіння с. Вільховець⁵⁷.

Очевидно, що 22 листопада Гоголем була складена присяга на вірність польському монархові. Її чорновий текст віднайшов у польських архівосховищах М. Крикун. Зміст присяги є дуже цікавим з огляду на його антитурецьку спрямованість: “*Присягаю пану Богові всемогутньому, в святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї та вирікаюся протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки, скільки матиму сил і розуму,*

спрямую їх на викорінення бусурман з держав його королівської милості...”⁵⁸. Король як справжній сюзерен письмово затверджував зобов’язання захищати свого підданого. “...На фундаменті присяги, сьогодні особисто перед нами виконаної (Гоголем — Т. Ч.)..., і ми навзаєм дальшу ласку нашу і протекцію обіцяємо, обіцяємо також і по наступниках наших”⁵⁹ — такими монаршими словами закінчувався листопадовий універсал.

4 квітня 1675 р. датовано королівський універсал до Могилівського, Брацлавського, Кальницького, Уманського городових полків, де зазначалося: “для кращого... урядування гетьманом наказним уродзеного Гоголя призначаємо...”⁶⁰. У зобов’язання новопризначеного гетьмана-васала перед королем-сюзереном входило “управляти, запобігати ворожим задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ’я і розбоїв, чинити кожному справедливості, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього добродішним і вірним.”⁶¹. Згідно з “стародавніми правами і звичаями”, правобережним козакам дозволялося скликати Генеральну раду, “щоб на ній викласти свої скарги, якщо б ще хто-небудь чогось потребував...”. Окрім вказаних чотирьох полків, під гетьманське управління надавалися також охотницькі полки С. Артиша, Барабаша та Кваші.

Влітку Гоголь разом з полковником М. Кияшком неодноразово розбивав загопи турків під Кам’янцем-Подільським, а восени звернувся зі скаргою на погане постачання своїх відділів особисто до Яна III Собеського (“в малій ціні вірне підданство моє королеві”) ⁶². У грудні він зустрічався з королем та коронним гетьманом Д. Вишневецьким у Львові, де, очевидно, планувалися спільні військові операції проти турок.

У лютому наступного року наказний гетьман брав участь у коронаційних урочистостях Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілізував Є. Гоголя, адже після своєї першої нобілітації в 1661 р. він кілька разів зраджував Короні. Разом з наказним гетьманом до “клеїноду шляхетства польського” було приведено козацьких полковників С. Корсука (Корсунця — ?), М. Лукейчика, А. Зеленецького (Зеленського — ?), сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озаринського, С. Багринського, осавула П. Кал куля, обозних К. Гасаненка й А. Ясе-

новського⁶³. Однак проблема функціонування Українського гетьманату на Правобережжі практично не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись з Варшави, Є. Гоголь зібрав старшину і доповів їй, що “поляки недобре з нами товаришують..., а як бачу людську неправду проти нас і там раджу, що потрібно нам пану гетьману задніпровському поклонитися”⁶⁴. Отже, знову йшлося про перехід під зверхність московського царя. Старшинська рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича. Але ці переговори не закінчилися прийняттям якогось рішення. Очевидно, що Ян III Собеський все ж таки якимось чином зумів переконати свого підданого залишитися на боці Речі Посполитої. Від того часу Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Останній постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від “наклепів і знаджувань” Гоголя.

Згідно з положеннями Жувравненського договору 1676 р., до Польщі відходили землі по Білу Церкву й Павлоч. Решта території Правобережної України залишалася під протекторатом султана⁶⁵. Тому наказний гетьман разом з полками Кобелзького, Корсунця і Шульги (майже 2000 осіб) за рішенням польського сенату від 23 жовтня 1676 р. передислокувався в Димерське староство на Поліссі⁶⁶. Під його управління надавалися Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Варшавський сейм 1677 р. ухвалює постанову “Консервація війська Запорозького”, де зазначалося: “нагороджуючи вірних козаків Запорозьких до нас і Речі Посполитої: послуги і на дальшу Речі Посполитій заслугу зберегти, обіцяємо їм, і ухвали Сейму теперішнього постановляємо, місця певні в Україні для осідання і мешкання назначить...”⁶⁷. Також з коронного скарбу козакам Є. Гоголя було видано 60 000 злотих⁶⁸. Димерське староство лежало неподалік від Києва, що сприяло активнішій політиці у справі запрошення на Правобережжя лівобережних козаків.

У березні 1677 р. на “правий берег” Дніпра перейшов колишній переяславський полковник Дмитро Райча. Це дуже занепокоїло царя Федора Олексійовича, і він вимагав від І. Самойловича утримувати “малоросійський народ від переходу до Гоголя”⁶⁹. Через погрози останнього захопити Київ лівобережний воло-

дар булави навіть відклав свою поїздку до Москви. Про серйозність цієї проблеми свідчить той факт, що кремлівський уряд вислав І. Самойловичу 10 000 золотих рублів у подяку за перехоплені листи Є. Гоголя до коронного гетьмана С. Яблоновського⁷⁰. До лівобережного гетьмана їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України “князя сарматського Малої Русі-України” Ю. Хмельницького Гоголь налагодив з ним зв’язки. З Білої Церкви повідомляли до Варшави, що “тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залог з людей, але ті відмовилися”⁷¹. Одночасно козацький провідник намагався встановити стосунки з волоським господарем, для чого направив до нього свого представника. Польську владу занепокоїла така поведінка, адже вона хотіла зробити з Є. Гоголя слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воевода Руського воєводства, який запитував у найвищого урядовця Белзького воєводства про те, що йому робити з непокірним наказним гетьманом⁷².

Кінець 1677 р. був нещасливий для гетьманування Гоголя. Від нього на лівий берег Дніпра перейшло близько 2000 осіб. Самойлович вихвалявся, що незабаром до нього прийде сам Гоголь, і стверджував, що з “лядським” гетьманом залишилося тільки тридцять козаків. 8 квітня 1678 р. І справді незабаром Є. Гоголь написав листа до І. Самойловича, в якому повідомляв про підготовку нового походу турецького султана на Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти “невірних”. Наприкінці листа Гоголь дав згоду визнати владу лівобережного гетьмана: “... зараз самого себе твоєї милості віддаю”⁷³. Майже одночасно про можливість турецького нападу на Україну Є. Гоголь повідомив й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г. Кирдиновського⁷⁴. Однак наказний гетьман польського короля так і не перейшов на бік Російської корони — відчуваючи наближення смерті, він наприкінці 1678 р. подався до Спасько-Преображенського Межигірського монастиря, де й помер на початку наступного року.

Соратника Б. Хмельницького, який протягом двадцяти семи років був полковником

Війська Запорозького й останні п’ять років свого життя очолював козацьку організацію Правобережжя, було поховано в Межигірському монастирі, що неподалік від Києва⁷⁵. Багато десятиліть по тому тут зберігалося Євангеліє львівського видання 1644 р. у срібно-золотому обрамленні, подароване Є. Гоголем ченцям незадовго до смерті¹. Окрім того, певний час тут знаходилися і його гетьманські клейноди. Символічним є те, що у Святодухівській церкві Спасо-Преображенського Межигірського монастиря портрет козацького провідника “в чорних з червоними травами рамах” знаходився поруч із зображенням Б. Хмельницького⁷⁶.

Довгий час тут також зберігався поминальний синодик родини Гоголів, складений, очевидно, вже після смерті гетьмана. До нього було внесено такі імена: Тимофій, Ганна, Матвій, Іван, Гафія, Мотрона, Осип, Лук’ян, Саватій, Авраамій, Марія, Ірина, Даміан, Марія, Іван, Павло, Остап, Ірина, Віра, Настасія, Ілля, Мартин, Прокіп, Марія, Остап, Григорій, Васа, Василиса, Василь, Гафія, Феодосія, Василь⁷⁷. Тут подаються всі родичі гетьмана і його дружини до часу та, можливо, після його смерті. Згідно з основними принципами складання таких синодиків, він починав запис з основоположників роду — тут Тимофій і Ганна. А далі поминалися їхні діти, діти їхніх дітей і т. д. Тут згадувалися сам Євстафій Гоголь, його дружина Ірина, сини Прокіп та Ілля, а також донька Настасія.

Ознайомившись з короткою біографією соратника Б. Хмельницького, бачимо, що можна провести багато аналогій між життєдіяльністю історичного Євстафія (Остапа) Гоголя й літературного Тараса Бульби. І той, і другий були полковниками Війська Запорозького. У них було по двоє синів приблизно одного віку. Сини полковника Є. Гоголя навчалися у ви-

¹ На обкладинці львівського Євангелія зроблено напис, що 3 квітня 1661 року полковник подільський Остап Гоголь купив цю книгу разом з дружиною Іриною, синами Прокіпом і Іллею та дочкою Настасією і “придав [її] на вічні часи до храму”. Вже після смерті Є. Гоголя на Євангелії з’явився ще один напис: “Літа 1679 місяця Генваря дня 3 погребен є[сть] в монастиры общежителном Межигорском Киевском, в церкві Гня Преображенія, в склепі благочестивій православний раб Божий Еустафій Гоголь, Гетман войска его Корол. М. Запорож”. (*Записки Одесского общества истории и древностей*. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 825). Сьогодні це дорогоцінне українське Євангеліє зберігається в Краснодарській крайовій науковій бібліотеці Російської Федерації.

щому навчальному закладі Львова. Так само й літературні Остап з Андрієм отримували освіту, хоча й у Києві. У повісті Миколи Гоголя старший син Тараса гине від рук поляків, а молодший переходить на бік братовбивць. Тут простежується пряма аналогія з долею синів пращура письменника: один з них (теж старший) гине у 1671 р. від рук жовнірів під час оборони Могилева, а інший невдовзі, в 1674 р., переходить на бік поляків, які перед тим вбили його брата. Саме втікаючи від польської погоні з Могилева, під час переправи через Дністер, старий подільський полковник Євстафій ледве не загинув. Чи не нагадує це відомий сюжет з втечею від “ляхів” гоголівського Тараса Бульби, хоча вже й доповнений описом невдалої переправи козацького ватажка через іншу річку — Дніпро?! Таким чином, можливо, що прототипом відомого літературного героя всесвітньовідомої повісті “Тарас Бульба” був ніхто інший, як заслужений козацький старшина, гетьман Правобережжя останньої чверті XVII ст. Євстафій (Остап) Гоголь.

Відносно того, чи був письменник Микола Васильович Гоголь нащадком правобережного гетьмана, можемо навести такий факт. У грудні 1674 р. король Ян III Собеський надав Є. Гоголю привілей на володіння селом Вільховець (воно існує й донині в Новоушицькому районі Хмельницької області). Ця королівська грамота цікава тим, що її копія була використана у 1784 р. дідом видатного письменника, писарем військової канцелярії Опанасом Дем’яновичем Гоголем-Яновським, для підтвердження свого шляхетського (дворянського) походження. Очевидно, саме дід Опанас розповів своєму синові Василю, батькові майбутнього письменника, про їхнього знаменитого пращура. А той вже переповів це маленькому Миколі, який таким чином з раннього дитинства знав про своє славетне козацьке коріння, а, навчаючись у Ніжинському ліцеї, почав збирати додаткові дані про довголітнього полковника війська Запорозького та наказного гетьмана. А вже під час перебування у Петербурзі Микола Гоголь підбирає різноманітні матеріали, пов’язані з українською минущиною для того, щоб написати “в шести малих або чотирьох великих томах” історію своєї батьківщини⁷⁸. І хоча цей рукопис не дійшов до наших днів, знаємо, що талановитий письменник написав ряд історичних розвідок⁷⁹.

Підводячи підсумки, можемо сказати, що з кінцем гетьманування Гоголя закінчився певний період у відносинах між Українським гетьманом та Річчю Посполитою, що розпочався з підписання Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату. 1660-ті — кінець 1670 років можна охарактеризувати не інакше, як періодом процвітання своєрідного “козацького колабораціонізму”, або ж відходу частини козацької еліти від більшості досягнень Української революції. Ще воюючи з Б. Хмельницьким, польська влада зрозуміла, що найліпшою політикою щодо України повинні стати проведення військових походів і таємної дипломатії, підкуп старшини та інших заходів, які були направлені на розкол серед козацької верхівки. Варшава також різними засобами впливала на вибір гетьманів, які б потім виконували її волю. Тим самим королі Польсько-Литовської держави намагалися повернути Український гетьманат під свою сюзеренну владу. З огляду на непоступливість в українсько-польських відносинах та полівасалітетну зовнішню політику П. Дорошенка варшавські урядові кола у 1669 р. ініціюють появу в Україні гетьманського уряду М. Ханенка, а після його переходу на бік московського царя і гетьманування Є. Гоголя.

Оцінюючи тогочасну політику Речі Посполитої, сучасні польські історики зробили висновки, що ранньомодерна Польща, так само, як і тогочасна Росія, “не була тією державою, в межах якої козащина мала б якийсь розвиток, обидві держави утискали маси українські і хотіли маніпулювати маріонетковими гетьманами”⁸⁰. Саме тому широко пропонована в той час ідея “трьохнародової” Речі Посполитої так і залишилася лише теоретичним надбанням частини українських та польських інтелектуалів другої половини XVII ст.⁸¹.

Отже, по-різному можна оцінювати діяльність Є. Гоголя на посаді наказного гетьмана від імені польського короля. Однак не підлягає сумніву факт, що він за допомогою прийняття різноманітних іноземних протекцій робив усе можливе для того, щоб не дати загинути козацькому устроєві на Правобережжі. Очевидно, що розуміння політичних прагнень І. Самойловича до об’єднання України під єдиним державним управлінням спричинило до переходу далекого пращура всесвітньовідомого письменника під владу гетьмана лівобережної частини Українського гетьманату.

Джерела та література

- 1 Про історію роду Гоголів див.: *Николай М. (Куліш П.)* Записки о жизни Н. В. Гоголя. — Санкт-Петербург, 1856; *Сенютович-Бережний В.* Рід Гоголів на Волині // Літопис Волині. — Нью-Йорк, Вінніпег, Буенос-Айрес, 1953. — Ч.1. — С. 50–51; *Оглоблин О.* Проблеми предків Миколи Гоголя // Український історик. — Нью-Йорк, Мюнхен, 1967. — № 3/4. — С. 85–87; *Stilman I.* Nikolaj Gogol and Ostap Hogol // Orbis scriptus Dimitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag. — Munchen, 1966. — S. 813–814; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 112, 147; *Чухліб Т.* Козацьке коріння Миколи Гоголя. — К., 2009.
- 2 *Крикун М.* Подільський козацький полк: періоди існування і полковники // Козацькі війни XVII ст. у свідомості польського та українського народів. — Львів, Люблін, 1996. — С. 116–144; *Він же.* З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. — Т. 233. — Львів, 1997. — С. 398–443; *Він же.* Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2–3. — С. 37–58; *Він же.* Гоголь Остап // Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К., Запоріжжя, 2002. — С. 106–108.
- 3 *Чухліб Т.* Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 142–160; *Його ж.* Євстафій Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журнал. — 1997. — № 1. — С. 93–104; *Його ж.* Євстафій Гоголь // Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. — К., 1998. — С. 64–80; *Його ж.* Євстафій Гоголь // Історія України в особах: Козаччина. — К., 2000. — С. 129–139.
- 4 *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 399.
- 5 *Липинський В.* Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 209.
- 6 Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. I. — Ч. III. — С. 25.
- 7 *Липинський В.* Твори. — Т. 2. — С. 21.
- 8 Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 109.
- 9 *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 83
- 10 *Степанков В. С.* Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля. — Хмельницький, 1990. — С. 77 — 78.
- 11 Бібліотека музею Чарторийських в Кракові. — Од. зб. 144, арк. 439; Акты Юго-Западной России. — Т. III. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 415.
- 12 *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 151.
- 13 *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 405.
- 14 *Липинський В.* Твори. — Т. 2. — С. 152.
- 15 *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 357.
- 16 *Софонович Ф.* Хроніка з літописців давніх. — К., 1992. — С. 232.
- 17 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 739.
- 18 Там же. — Т. XV. — С. 282; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 36.
- 19 Там же. — Т. XV. — С. 282–288.
- 20 Там же. — С. 405–406.
- 21 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники Малороссийской истории. — Т. 1. — М., 1859. — С. 106.
- 22 Російський державний архів давніх актів. — Ф. 124, оп. 1, 1659, № 19, арк. 1–51; *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 410.
- 23 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 138.
- 24 Там же. — С. 320.
- 25 Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в 3-х т. — Т. 2. — М., 1968. — С. 440; *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 411.
- 26 *Wojna polsko-moskowska pod Cudnowem / Tlum. A. Hnilko.* — Warszawa, 1922. — S. 22.
- 27 Volumina legum. — Т. IV. — Petersburg, 1859. — S. 359–360.
- 28 *Polski Słownik Biograficzny.* — Т. IX. — Wrocław, 1961. — S. 580.
- 29 Акты Московского государства. — Т. III. — Санкт-Петербург, 1901. — С. 318–319.

- 30 Памятники, изданные временной комиссией. — Т. VI. — Отд. 3. — С. 317.
- 31 Там же. — С. 461.
- 32 Там же. — С. 459.
- 33 БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 615–633; *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. — Т. 4. — Прага, 1942. — С. 134.
- 34 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 30.
- 35 *Окиншевич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 420.
- 36 Цит. за: *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 421.
- 37 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 81.
- 38 Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycycki. — Vol. II. — Pars. 1. — Kraków, 1880. — S. 645.
- 39 Ibid. — Vol. II. — Pars. I. — S. 641. *Grabowski A.* Ojczyzste spominki. — Т. I — Kraków, 1845. — S. 178;
- 40 *Grabowski A.* Ojczyzste spominki. — Т. 1. — S. 178.
- 41 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 396.
- 42 *Крикун М.* Подільський козацький полк... — С. 136–137
- 43 Acta historica. — Vol. I. — Pars. II. — S. 1313.
- 44 *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. — Харків, 1930. — С. 407 — 408
- 45 Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 408–411.
- 46 Там же. — С. 421.
- 47 Там же. — С. 470.
- 48 Там же. — С. 468
- 49 *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 429.
- 50 Там же. — С. 431
- 51 *Wolinski J.* Materialy do dziejow wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // SMHW. — Т. XII. — Cz. 2. — Warszawa, 1968. — S. 297.
- 52 Dwa ramiezniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszyńskiego. — Wrocław, 1954. — S. 58
- 53 Ibid.
- 54 БМЧ Краків. — Од. зб. 431, арк. 3.
- 55 Бібліотека Народова у Варшаві, Відділ мікрофільмів. — № 1787, арк. 46.
- 56 Там же. — Арк. 49.
- 57 *Оглоблин О.* Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. — № 3–4. — С. 86–87.
- 58 Цит. за: *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 434.
- 59 БН Варшава, Відділ мікрофільмів. — № 1787, арк. 46.
- 60 Архів Головної актів давніх у Варшаві. — Ф. “Архів Замоиських”, № 3053, арк. 104.
- 61 Там же; *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 439.
- 62 АГАД. — Ф. “Архів публічний Потоцьких”, № 47, т. III, арк. 16.
- 63 Volumina legum... — Т. V. — Petersburg, 1860. — S. 202.
- 64 Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 533.
- 65 *Чухліб Т. В.* Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 3. — К., 1993. — С. 83.
- 66 АГАД. — Ф. “Архів публічний Потоцьких”, №. 48, арк. 1–2.
- 67 Volumina legum. — Т. V. — S. 224.
- 68 *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. — Wrocław, 1963. — S. 17.
- 69 Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 90.
- 70 Там же. — С. 142.
- 71 Чарт. — Од. зб. 175, арк. 363.
- 72 Там же. — Арк. 511.
- 73 Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 436, 580–581.
- 74 РДАДА. — Ф. 229, оп. 1, спр. 136, арк. 23–24
- 75 Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 825.
- 76 *Максимович М.* Собрание сочинений. — Т. 2. — К., 1878. — С. 276.
- 77 *Кривошея В.* Українська козацька старшина. Синодики як джерело докозацько-старшинської генеалогії. — Част. 2. — К., 1998. — С. 42; *Він же.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2002. — С. 222.
- 78 *Дзира Я.* Микола Гоголь. “Роздуми Мазепи” // Укр. істор. журн. — 2002. — № 2. — С. 77.

79 Гоголь М. В. Погляд на утворення Малоросії // Твори в трьох томах. — Т. III. — К., 1952. — С. 377–386; *Він же*. Размышления Мазепы // Полное собрание сочинений. — Т. IX. — Москва, 1952. — С. 83–84.

80 *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660–1663... — С. 67.

81 Докл. див.: Чухліб Т. Гадяч 1658 р. та ідея його відновлення в українсько-польських відносинах. — К., 2008.

Taras Chuhlib

**Cossack predecessor of Mykola Gogol: Yevstafiy Gogol —
the hetman named by the Polish-Lithuanian Commonwealth**

The article presents a portrait of the Cossack predecessor of the famous writer M. Gogol — polkovnyk [colonel] and the appointed hetman Yevstafij Gogol.

Key words: *Yevstafij Gogol, Cossackship, National Liberation War of Ukrainian people in the XVIII century.*

